

V. ANDREJAUSKAS

SOCIALIZMAS IR BIUROKRATIJA

Iki pastarojo meto mūsų literatūroje vyravo nuomonė, kad socializmas ir biurokracija esą nesuderinami dalykai. Kadangi realusis socializmas nenorėjo "paklusti" tokiui nuomoniui, buvo einama į kompromisą: esama tik biurokralizmo apraiškų, o biurokralijos - ne. Klausimas apie apraiškų pamatą paprastai būdavo apelinamas, nurodant į autoritetus (K. Marksas, V. Leninas) arba pakelčiant svarstymo objektą tų apraiškų rūšavimu. Galų gale jos buvo suprantamos kaip prielpos prieš socialistinės visuomenės kūno, kaip "vis dar pasitaikančios a kstiesnės santvarkos atgyvenos", kurių neturėtų būti. Esant tokiui nuostatai, biurokralijos tyrinėjimas buvo neaktualus ir nereikalingas. Tiesa, apie biurokraliją rašyta nemažai, bet ne apie socialistinę valstybės biurokraliją. Viešpatavęs apologetinis požiūris į socializmą apriodė vertę ji traktuoti ne kaip realią santvarką, o kaip idealą. Todėl biurokralijos tyrinėtojai būdavo gana akyli, kritiški, parodydavo išminties bei išradingumo, rašydami apie kapitalizmo realijas, o susidūrę su socialistine santvarka, šių avybių tarsai nustodavo: kaip tyrinėti tai, ko nėra?

Dabar, kai atradome, jog ir pagal valdininkų skaičių pralenkėme kitas šalis (aštuoniolika milijonų, arba kas septyntas dirbantysis) ir kad ryškiausias jų darbo rezultatas yra krizinė šalies būklė, biurokralijos buvimu lyg ir neabejojame. Tačiau kyla kitas klausimas - ar ta santvarka, kurioje susikaupė tiek biurokralijos, yra socializmas? Atsiribodami nuo tokių nepatogių klausimų, mėginkim pasižiūrėti, kas nutinka biurokralijai, paėmus proletariatui valstybię valdžią: ar lieka objektyvių prielaidų jai egzistuoti? Tam reikia patikslinti, kas yra biurokralija.

K. Marksas biurokralijos sąvoką vartojo trejopa prasme: pirma, biurokralija jis vadino valdininkiją, t. y. tų žmonių sluoksnį, kuriam valdymas virtęs profesine veikla, antra - neefektyvi valstybės valdyma, trečia - specifinį visuomenės sąmonės susvetimėjimą, kurį jis vadino biurokraline dvasia. Aktyvaldu, kad nei biurokralinio valdymo, nei biurokralinės dvasios, t. y. biurokralizmo apraiškų negali būti, jeigu nėra valdininkijos - vieno iš svarbiausių "valstybinės mašinos" institutų. Taigi biurokralija, kaip viešosios valdžios pareigūnų sluoksnis, glūdi jau valstybės "genuose": ji atsiranda ir vystosi kartu su valstybine visuomenės organizacija. Kiekvienas valstybinis valdymas yra biurokralinis ta prasme, kad visada remiasi tam tikru valdymo aparatu, arba valdininkija. Tačiau ne kiekvienas valdymas yra vadinamas biurokraliniu. Todėl, svarstant biurokralijos problemą, svarbu ieškoti biurokralizmo kriterijų, jo požymių, taip pat aiškintis tas sąlygas, dėl kurių valstybinis valdymas darosi neefektyvus. Vadinausi, mums rūpimą klausimą konkrečiau galėtume suformuluoti taip: pirma, ar, įvykus socialistinei revoliucijai, išlieka valdininkija, t. y. valstybė? Antra, ar socialistinės valstybės, jos pareigūnų veikla negali būti neefektyvi?

Vienareikšmiai atsakyti galima tik į pirmąjį klausimą, bet iš to atsakymo

neišplaukia, jog socializme biurokratija nėra galima. Pasak K. Markso, svarbiausias revoliucijos klausimas yra politinės valdžios iškovojimas, o ne valstybės panaikinimas. O valdžios iškovojimas - tai proletariato diktatūra, arba socialistinė valstybė. Tai gi be valstybės ir be valdininkų socializmas apsieiti negali.

Nuomonė, jog socializmo sąlygomis biurokratijos negali būti, grindžiama ta K. Markso mintimi, kad valdininkija, aptarnaudama klasinio viešpatavimo (t.y. išnaudojimo) "mašiną", pati yra darbo žmonių engėja, todėl socialistinėje revoliucijoje turi būti panaikinta; buržuazija, kaip klasė, likviduojama kartu su visu ją aptarnaujančiu valstybiniu aparatu, o naujoji visuomenė, kurioje nebėra antagonistinių klasių, sukuria tokias sąlygas, ku- ios neleidžia valstybės pareigūnams subliurokratėti. Lyg ir logiška. Bet, pirma, socialistinė revoliucija panaikina tik buržuazinės valstybės biurokratiją, t.y. tą specifinį visuomenės sluoksnį, kuris ne tik tarnavo buržuazijai, bet buvo net ir jai šiek tiek svetimas. Juk būdama buržuazijos, arba valstybės, interesų reikšėjas, tuos interesus ji s pagal aplinkybes laikė daugiau ar mažiau savais. Ir atvirkščiai - savo luomo interesams stengdavosi suteikti įstatymų pavidalą. Tuo atžvilgiu valdininkija ir iš prigimties, ir pagal padėtį yra priešiška ne tik darbo žmonėms. Kiek valdininkija savo interesams pajungia kitus visuomenės sluoksnius, tiek objektyviai ji yra parazitinė, kad ir kokią santvarkoje veikia. Antra, tai, ką visuomenė turėtų padaryti, kad jos valdininkija nesubliurokratėtų, ir tai, ką ji faktiškai gali padaryti, yra labai skirtingi dalykai. Paprastai padaroma tai, kas konkrečiomis sąlygomis yra įmanoma. Juk K. Marksas turėjo galvoje Prancūziją, o ne carinę Rusiją.

Minėta nuomonė įsigalėti pagrindą sudarė ir ta marksizmo klasikų mintis, jog proletariatai atėjęs į valdžią valstybę pradėsianti atimti, o jos politinės funkcijos tolydžio mažės ir paprastės, todėl joms vykdyti nereikės specialaus pasirengimo - visi galės valdyti iš eilės, kol valdymas nustos prasmės apskritai. Bet čia nederėtų painioti marksizmo klasikų pozicijos valstybės galutinio likimo klausimu su jų požiūriu į valstybės padėtį konkrečių porevoliucinių laikotarpiu. Minėta nuomonė grindžiama ta viešai neišreikšta prielaida, kad galimas "sterilus" socializmas. Tarsi pamirštama, kad socializmas - tai pereinamasis laikotarpis, ir socialistinė revoliucija ne užbaigia jį, o tik pradeda. Socializmo atsiskyrimas ir atitolimas nuo kapitalizmo yra ne vienkartinis aktas, o istorinis procesas, kuris turi savo tarpsnius ir kurie esmė nepasikeičia nuo to, jeigu ignoruojant realius faktus, tai, kas gali būti, traktuojama kaip jau esama. Tokiame kontekste lyg ir būtų galima pritarti nuomonei, kad biurokratija socializmo sąlygomis yra buržuazinės santvarkos atgyvena, bet tik su ta sąlyga, jeigu ir socialistinė valstybė tokia pat, nes valdininkija yra bet kokios valstybės, o ne tik buržuazinės, atributas. Kita vertus, minėta klasikų prognozė bent iki šiol nepasitvirtino nė vienoje valstybėje, kuri save vadina socialistine. Pas mus kol kas viskas ejo priešinga kryptimi - ne į demokratizmą, savivaldą, o į prievartinę, centralizaciją, į sudėtingumą. Šiandien akivaizdu, kad norint efektyviai valdyti, reikia kompetencijos, profesionalumo, nes ir vidaus, ir užsienio politika yra pasidariusi labai sudėtinga. O juo valdininkų kompetencija menkesnė, tuo daugiau jų reikia. Tik vienu aspektu valstybinis valdymas yra pasiekęs didelį paprastumą, nerelikalauja pareigūnų profesionalumo, bet tai šiandien jau oficialiai vadiname komandinė-administracine sistema, arba biurokratizmu. Laikyti jį buržuazinės santvarkos atgyvena, juo labiau "vis dar pasitaikanti", nederą jau vien dėl to, kad biurokratizmas, ta komandinė-administracinė sistema, būdinga visoms socialistinėms keliu

einančioms valstybėms. Reikia ieškoti savo šaknų. Tas savumas pasireiškia ne tuo, kad socializmas sukurtų kažkokias naujas biurokrazmo sąlygas, o tuo, kad ištengtų panalindinti senųjų jo prieštaičių, susijusių su bet kokia valstybine valdymu. Tai iš dalies galima paaiškinti tuo, kad socializmas pradėjo formuotis ne labiausiai išsivysčiusiose, o atsilikusiose kapitalistinėse arba net feodalinėse šalyse, kur nebuvo demokratinio valdymo tradicijų.

Socializmo sąlygomis išlieka bendrųjų ir atskirųjų, grupinių interesų skirtumai, kuriuos derina valstybė per savo pareigūnus. Valdininkija ir čia yra ta reali jėga, kuri faktiškai tvarko valstybinį gyvenimą. Vadinas, ji tebeturi sąlygas valstybę traktuoti kaip savo nuosavybę. O juk kaip tik tai K. Marksas vadina esminiu biurokratijos požymiu. Socialistinės valstybės valdininkija tuo atžvilgiu yra net geresnėje padėtyje negu buržuazinės. Kapitalistinėje visuomenėje valstybės pavertimas valdininkijos nuosavybe yra daugiau iliuzinis, nes kai tik čia ekonomika tampa autonomiška politikos atžvilgiu, todėl tikrieji šeiminkai per daug užsimiršusią valdininkiją nesunkiai pastato į ją priklausantią, t. y. tarno vietą. Tuo tarpu socializme, suvisuomeninus gamybos priemones ir tam visuomeniniui suteikus, galima sakyti, vienintelę - valstybinę - nuosavybės formą, valstybė iš tikrųjų tampa faktine valdininkijos nuosavybe, nes niekas daugiau į ją kaip į nuosavybę nepretenduoja. Ji yra visų, o tai reiškia - niekieno arba tų, kurie ją faktiškai aparnauja. Kitaip sakant, socializmas, nuasmenindamas gamybos priemonių ir pagaminto produkto valdymą, ekonomiką vėl grąžina į valstybės priežiūrą, suvaržo jos savarankiškumą. Politika ir ekonomika vėl glaudžiau susipina, ir tame susipynime ryškus politikos diktatas. Todėl visuomeninė nuosavybė savo valstybine forma yra reali biurokratijos prieštaičia. Jos ekonominė šaknis, kaip ir valstybinio-monopolistinio kapitalizmo atveju. Tačiau, suprantama, vien šios prieštaičios nepakanka, kad valdininkija suburokratizėtų. Valstybinės valdžios suburokratizėjimas tiesiogiai priklauso nuo to, kiek ji darosi faktiškai nepriklausoma nuo ją formuojančių žmonių, kuriems turėtų tarnauti ir būti atsakinga. Kita vertus, kiek nerenkamieji valdžios organai nustelbia renkamuosius. Tas nepriklausymas reiškiasi tuo, kad už savo veiksmus pareigūnai atsako tik tai valstybei, t. y. aukštesnėms valdymo grandims, o ne visuomenei. Apskritai atsakyti, atsiskaityti visuomenei reikalaujama tik iš renkamųjų, o skiriami, nerenkami valdininkai net ir formaliai visuomenei neturi atsiskaitinėti. Jie yra atsakingi tik savo viršininkams.

Pats valdžios funkcijų vykdymas iškelia pareigūnus į išskirtinę padėtį kitų piliečių atžvilgiu, sudaro prieštaičią nesilaikyti bendrų ir visiems vienodų elgesio, moralės ir teisės normų. Tą sau ir kitiems skirtingą matą per "išimties tvarką" valdininkija legalizuoja. Išteisina ir pamažu sukuria ištiesą savo išskirtinumo, arba privilegijų, sistemą. O privilegijų buvimas (nesvarbu, kokių ir kokia forma) yra aiškiausias valstybės pareigūnų kastiskumo požymis. Todėl klausimą apie biurokratijos buvimą socializme galima suformuluoti ir taip: ar valdžios pareigūnai faktiškai turi privilegijų? Galimybė taikyti skirtingą matą savo ir kitų elgesiui reiškia, kad valstybės pareigūnai gali sau leisti daugiau negu kitiems. Todėl galima pasakyti, kad tarnavimą valstybei pareigūnai supranta kaip tam tikrą indulgenciją sau arba kaip mandatą savivalai su žmonėmis. Juo valdininkai labiau nutolę nuo to, kas vadinama liaudimi, arba visuomene, tuo daugiau jie sau gali leisti. Taigi, ar socializmo sąlygomis galioja iš seno žinomas principas: kas leidžiama Jupiteriui, tas neleidžiama jaučiui. Pareigūnų priklausomybės nuo visuomenės mažėjimo padarinys yra ir tai.

kad vadovavimas virsta komandavimu, o komandavimas iš viršaus ir yra biurokratizmas.

Pareigūnų atsiribojimas nuo visuomenės, iškilimo virš jos ženklai būna labai įvairūs ir priklauso nuo jų rango: nuo paprasto realių žmonių interesų nepaisymo iki nerašytos tėsės numirtį garbingame poste. Vienas iš ryškesnių mūsų šalies biurokratinio ritualų yra "bendraliaudinių švenčių paverčimas paradinėmis eitynėmis pro "mikromauzoliejus"... Išūkimybės jausmų pademonstruoti" 1. Biurokratinėje valstybėje "liaudies tarnai" visą laiką yra nuo jos atsivėrę: darbe - valdininkų hierarchija, kabinetais, į kuriuos sunku pakilti, tarnybinėmis mašinomis, susirinkimuose - prezidiumu, demonstracijose - tribūnomis, kitose gyvenimo sferose - specpaslaugomis, specpoilsio, medžioklės, žvejybos ir kt. zonomis.

Renkamųjų organų pajungimo valdymo aparatui ryškiausias ženklas tas, kad jie, apskritai kalbant, paverčiami statistais, kurie tikrai patvirtina, be to, vienbalsiai, bet kokį aparato parengtą dokumentą. Pvz., nuo 1936 m. iki pastarojo laiko TSRS Aukščiausiosios Tarybos sesijose visi nutarimai priimami tik vienbalsiai². Tas pat ir partijos suvažiavimuose. O juk tie nutarimai neretai būdavo diametraliai priešingi vieni kitiems. O ką reiškia permanentinis vienbalsiškumas demokratinėje sistemoje? Juk dar senovės graikai sakydavo: viena nuomonė - arba prilevarta, arba apgaulė. Tokiomis sąlygomis išrinktieji pareigūnai atpranta nuo savarankiškumo, atsakomybės, nuo būtinumo galvoti apie tai, kokie bus jų veiksmų padariniai. Jiems svarbiausia - įkulti vyresnybei.

Pagal tai kiek apskritai čia galima šnekėti apie demokratiškumą? Juk pats renkamųjų pareigūnų buvimas valdžioje tampa tikrai ritualu. Todėl visų lygių renkamieji valdžios organai - jų sesijos, suvažiavimai, konferencijos ir kt. faktiškai tampa nerenkamą valdymo aparatą aptarnaujančiomis įstaigomis. Realia politika vykdo aparatas, nustatydamas limitus ir procentus viskam - ir renkamųjų organų struktūrai, ir deputatų kompetencijai, jų lojalumui aparato atžvilgiu, ir demokratijai apmaiui.

Valdininkijos įtakai sustiprėti, be kitko, padeda ir ta aplinkybė, kad liaudies masės po revoliucijos visada yra nuginkluojamos, o liaudis pati "valdo" tikrai revoliucijos metu, kol yra ginkluota. Po Spalio revoliucijos įvyko tas pat... Marksizmo klasikų teiginys, kuris rėmėsi daugiausia Paryžiaus Komunos patyrimu, kad nuolatinė kariuomenė bus panaikinta, nepasitvirtino. Jau antraisiais metais organizuojama Raudonoji armija, o liaudis, proletariatas nuginkluojami, t.y. atiduodami savo tarnams. Kitos poveikio valstybės pareigūnams, valdininkijai priemonės ilgai nuli buvo apribotos arba visai panaikintos. Įdomu, kad Tarybų Sąjungoje nuryko ne valdininkija, bet ir tokios poveikio jai priemonės, kurias šiek tiek toleravo net caro valdžia (pvz., streikas, kaip normalus okinio gyvenimo reguliavimo, spaudimo biurokratiniai faktoriai). Todėl nieko nuostabaus, kad "trisdešimt metų šalyje tvyrojo mirtinga tyla, garsiai net žodžio nebuvo galima pasakyti"³.

Žinoma, galima be didelio vargo rasti tas vietas K. Markso ar V. Lenino raštuose, kur kategoriškai tvirtinama, jog socialistinėje visuomenėje valstybės pareigūnai nebūs biurokratai. Aple tai galima pasakyti, kad jų prognozė rėmėsi ta patirtimi,

¹ Орлик Ю. Ритуалы и время / Известия. - 14 мая. - 1988. - №135. - С.4.

² Kiek biurokratų reikia demokratijai? - Svyturys, 1988, Nr.8 p.3.

³ Сергеев В. Что мешает перестройке? // Известия. - 1 мая. - 1988. - №122. - С.3

kurią jie tada turėjo. Mūsų padėtis geresnė, nes turime bent vieną svarų argumentą - daugiau negu septyniasdešimtis metų realaus socializmo patyrimą. Kita vertus, ar ne porevoliuciniam Leninui priklauso tokie nedviprasmiški posakiai, kad mus smaugia biurokratizmas, biurokratizmas - pikčiausias mūsų vidaus priešas ir pan.? Taigi porevoliucinė valdininkija, nors ir įgauna "geresnę prigimtį" (susiformuoja iš darbo žmonių jų interesų gynimo pagrindų), savo esmės - valdyti valstybę - nepraranda ir slopinimo, kitaip sakant, visuomenės organizavimo funkciją atlieka nė kiek ne blogiau negu buržuazinėje valstybėje.

Biurokratija, kaip valstybinio valdymo stilius, kaip sistema (t.y. biurokratizmas), apima visą socialinį gyvenimą, todėl jos charakteristikos būna gana įvairios. Bendriausiu požirčiu ją galima apibūdinti pagal valstybinio valdymo efektyvumą. Biurokratinis valdymas neefektyvus. Tai toks valdymas, kai sutrinka adekvatus darbo ir pareigų, sprendimo teisių ir atsakomybės pasiskirstymas, kai pažeidžiami pagrindiniai principai - kompetencija, efektyvumas, objektyvumas⁴. Valstybinio valdymo paskirtis yra garantuoti normalų visų visuomenės gyvenimo sferų vystymąsi, optimalų visų socialinių problemų sprendimą. Tačiau gali gale valstybė yra prievartinė gamybos ir mainų, kaip visuomenės gyvenimo pagrindo, organizavimo priemonė. Todėl biurokratijos problematikoje ypač svarbus ekonomikos ir politikos santykio klausimas: juo ekonomika laisvesnė nuo politikos, tuo demokratiškesnė visuomenė. Taigi valstybinio valdymo efektyvumas visų pirmą reiškiiasi ūkinės veiklos rezultatais, ekonomikos efektyvumu. Valstybinis valdymas yra tiek efektyvus, kiek skatina gamybinių jėgų vystymąsi, mokslinę-techninę pažangą, "ekonominę savivaldą", kiek ūkinė veikla gali remtis ekonomikos dėsniais, o ne administracine prievarta.

Kiekvienoje visuomenės veiklos srityje biurokratizmas reiškiasi savaip, tačiau bendri rezultatai visur yra tie patys - griežta centralizacija ir reglamentacija. Todėl biurokratiją galima apibūdinti kaip prievartinio centralizmo suabsoliutinimą, kaip kompetencijos, iniciatyvos, sprendimų galios, teisingumo ir kitko monopolizavimą, sutelkimą aukščiausiam valdymo lygmenyje. Biurokratizmas - tai visų reikalų tvarkymas iš vieno centro, o jo mastas tiesiogiai proporcingas valstybės dydžiui. Suprantama, kad viso to, kas sutelkiama centre, nelieka arba beveik nelieka periferijoje. Todėl biurokratija yra demokratijos priešingybė, nes demokratija - tai valdžios decentralizacija, valdymas, pagrįstas visuomenės narių savavilksmiškumu, mažesnių jų reglamentavimu.

Centralizacija suponuoja valdymo grandžių hierarchiją. Hierarchijos principas reiškia, kad žemesnieji netenka galimybių analizuoti ir vertinti aukštesniųjų veiklą. Žemesnės valdymo grandis, o labiausiai pačią apačią - liaudies daugumą centralizacija padaro beteisės. Dėl to beteisiskumo ir dėl griežto reglamentavimo žemučiniai organai priversti kiekvieną žingsnį derinti su aukštesniais, o aukštesniai - totališkai kontroliuoti žemesnius. Vis didesnė reglamentacija reiškia ne tik tai, kad valdantieji nepasitiki valdomaisiais, bet ir tai, kad jie nebepasitiki ir savimi. Būtumas kontroliuoti ir žinoti padėti apačioje (kuris iš esmės yra iliuzija, nes viršuje sužinoma tik tai, ką norima išgirsti) verčia didinti valdymo aparatą ir niekam nereikalingą popierizmą. Ir juo didesnė valstybė, tuo labiau. Opiečiantis valdymo aparatui, mažėja valdymo veiksmingumas, nes valdymo aparatas, turi savo "kritinę masę", kurią peržengęs, perauga į savo priešybę -

⁴ Šubkinas V. Biurokratija V., 1987, p. 10-11

organizavimas įrsta trukdymu. Pasiekęs tam tikrą dydį, valdymo aparatas pradeda funkcionuoti pagal savo dėsnius - sugeba apsirūpinti darbu, neišleidamas už aparato funkcionavimo ribų, t.y. praranda adekvatų ryšį su realiu gyvenimu. Realūs reikalai ir popieriniai reikalai atskyla vieni nuo kitų, ir popierinis gyvenimas pradeda smaigsti realų gyvenimą. Centralizacija niekais paverčia tai, kas paprastai laikoma vienu iš didžiausių socializmo pranašumų, - galimybę planingai pagal ekonomikos raidos dėsnius tvarkyti valstybės ūkį. Svarbiausiu dalyku tampa visokių normų ir limitų skirstymas, kitaip sakant, organizuotas ūkio chaosas, kuriame nuolat ko nors trūksta ir neįmanoma rasti to, ko reikia. Tiesa, planai yra, bet jau ne tiek žmonėms, kiek žmonėms - planams.

Vienas ryškiausių biurokratizmo požymių - formalizmas, išplaukdamas iš to, kad valdininkija specifiskai suvokia socialinę tikrovę. Ir ta specifika po socialistinės revoliucijos neišnyksta, nes išlieka žmonių santykių susvetimėjimas. Valstybės pareigūnams socialinė tikrovė yra oficiali, t.y. tokia, kokią esantį liudija valstybės aktai, direktyvos, nutarimai, instrukcijos, vadų kalbos ir nurodymai. Valdymo organų pareiga yra saugoti šią oficialiąją tikrovę ir palaikyti nustatytą tvarką. Savo veikloje valstybės pareigūnai pripažįsta tiksliai vieną, t.y. oficialų požūrį, kuris išreiškia vyriausybės siekimą monopolistiškai spresti apie padėtį valstybėje. Tuo tarpu neoficialaus požūrio esminė savybė yra supratimas, kad oficialus požūris iškreipia socialinės tikrovės faktus. Neoficialus požūris remiasi piliečių gyvenimo realiais faktais, todėl konstatuoja prieštaraivimą tarp realaus gyvenimo ir to jo paveikslu, kurį piešia valdžios pareigūnai. Požūriu įvairumas, pareigūnų supratimu, yra neleistinas, nes prieštaraivija jų veiklos esinai - būtinumui palaikyti nustatytą tvarką. Jis paralyžiuoja jų įsistymą ir trukdo veikti pagal instrukcijas. Todėl kiekvienas kitas, t.y. neoficialus požūris jiems yra ne tik nereikalingas, bet ir priešiškas, o visi, kurie veikia (ar net mąsto) kitaip negu leista oficialiai, yra valstybės, taigi ir liaudies priešai.

Antroji šios "valstybinio proto" nustatytos tvarkos gynimo pusė yra valdininkų savivalė. Valstybės direktyviniai aktai dėl įvairių priežasčių (dėl jų gausumo, dėl to, kad įvairios žinybos savo interesus tapatina su valstybės interesais ir kt.) niekada nebūna neprieštaringi. Dėl to valdininkai gali juos interpretuoti pagal reikala, t.y. faktiskai nesilaikyti įstatymų. Pvz., TSKP CK Visuomenės mokslų akademijos atliktų tyrimų duomenimis, daugiau negu pusė apklaustųjų teisininkų prisipažino, jog nutelsia žmones tais atvejais, kai pagal įstatymą privalėtų juos išteisinti⁵. Dėl reglamentacijų gausumo žmonės yra taip suvaržyti, kad nebegali nė žingsnio žengti, netapdami valstybiniais nusikaltėliais. Pasirinkimas tik toks: atvirai nesilaikyti nustatytų reikalavimų arba ieškoti būdų ir priemonių papirkti valstybės pareigūnus. Paprastai einama abiem keliais. Papirkinėjimo praktika mūsuose sukurė visą šio verslo mechanizmą - nuo draugiškų pietų iki mafijos klanų, apimančių išties ūkio šakas ir valdymo aparato grandis tiek horizontaliai, tiek vertikaliai, pvz., "medvilnės byla" ir kt.

Dar vienas svarbus biurokratijos bruožas - tai veiklos slaptumas, viešumo slopinimas. Iš esmės - tai valstybės veiklos kritikos ir informacijos monopolizavimas valstybės aparato rankose, jos dozavimas, vykdomas įvairiomis formomis. K. Markso žodžiais sakant, cenzūros prižiūrinamos masinės komunikacijos priemonės, statistika,

⁵Политическая Л., Шендерович В. Чем хуже бюрократ? // Известия. 18 мая. 1988.

kiek ji skelbiama, yra veidmainiškos, maskuoja tikrąją padėtį visuomenėje, nes cenzūra pastoja kelią neoficialiajam požiūriui. Nė viena valstybė nedrįsta išlaidoms pavidalu pasakyti to, ką faktiškai gali daryti pasitelkusi cenzorą⁶. Cenzūra yra viena iš sąlygų, dėl kurių išsivysto oficialiojo požiūrio apologetika, vyriausybės, partinės vadovybės, savęs ir visų apgaudinėjimas, dviveidiškumas, žodžių ir darbų neatitikimas. Ji skatina politinius prietarus, mitus ir piliečių pasyvumą, jų pasitraukimą iš valstybinio gyvenimo. Veiklos slaptumas, ypač hierarchijos viršuje, reiškia, kad valstybės administracija stengiasi paslėpti savo veiksmus arba jų padarinius ne tik nuo dabartinės visuomenės, bet ir nuo būsimų kartų. Ta prasme valdant viršūnė kontroliuoja ne tik dabartį, bet ir praeitį bei ateitį⁷.

K. Markso socialinės teorijos požiūriu, pagal kurį visuomenė vystosi komunistinės savivaldos linkme, biurokratijos likimas yra aiškus - ji turėtų nunykti kartu su valstybe kaip vienas iš jos institutų. Vadinas, vystymasis minėta kryptimi suponuoja vis didesnę visuomenės gyvenimo demokratizaciją, jos savivaldos didėjimą, kitaip sakant, tai, kad prievartos elementas visuomenės gyvenime vis mažėja, kol visai išnyksta. Kiekgi mes esame pasislinkę tos savivaldos linkme? Nekreipiant dėmesio į kitas aplinkybes, o žiūrint tiksliai bendro rezultato, tenka konstatuoti, kad realybė labai skiriasi nuo prognozių. Tai, kas vystosi kaip reali socialistinė visuomenė, yra prieštaringas, vienaareikšmiškai neįmanomas įvertinti reiškinys. Visuomenės raida po socialistinės revoliucijos vyko ne tik demokratizacijos, bet ir priešinga kryptimi. Todėl, atšventusi savo septyniadešimtąjį gimtadienį, pati pirmoji ir, kaip paprastai teigiama, pažangiausia socialistinių valstybių suvokė esanti prieškrizinėje situacijoje ir neturinti demokratinio gyvenimo įgūdžių. Užtat biurokratizmo - per akis. Ir artimiausia aeiūs jo deficito nežada, nes biurokratija pati savęs "suėsti" negali - kiekvienas mėginimas save sumažinti reiškia jos didėjimą. Pastarieji visuomenės pertvarkos metal yra tikras kryžiaus žygis prieš biurokrtiją, už valdymo aparato mažinimą. Kokie gi rezultatai? 1988 m. valdymo darbuotojų skaičius, palyginus su 1985 m., ne sumazejo, o padidėjo 0,8%⁸.

Bendrais bruožais aptarę valdininkijos biurokratizmo sąlygas, socialistinės revoliucijos poveikį joms, apžvelgę kai kuriuos biurokratizmo požymius, galime padaryti šias išvadas. Pirmą, biurokratijos motina yra valstybė, todėl, kol ji išlieka, išlieka ir biurokratinio valdymo galimybė. Antra, teoriškai socialistinė santvarka teikia palankesnes sąlygas negu kapitalistinė biurokratijai apriboti ir įveikti (neriškia slopinti daugumos ir kt.), tačiau, kaip rodo socialistinių valstybių praktika, tos sąlygos nėra kaip reikiant panaudojamos. Bene svarbiausia priežastis ta, kad socialistinė santvarka pradėjo formuotis ne labiausiai išsivysčiusiose ir demokratiškiausiose kapitalistinėse šalyse, o atsilikusiose, kur objektyvios sąlygos (okinė suirutė, ekonominė blokada, nuolatinis karopavojus, visiškai demokratinio valdymo tradicijų nebuvimas ir kt.) reikaliavo greito efekto, stūmė į prievartinius valdymo metodus ir jų oficialų pateisinimą, o demokratijos ribojimas yra biurokratijos puoselėjimas. Trečia, socialistinei santvarkai pavojų kelia ne biurokratijos galimumo pripažinimas, o tai, kad nėra kuriamos sąlygos ir garantijos jai vis labiau apriboti ir įveikti.

⁶Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - 2-е изд. - Т.1. - С. 67- 68.

⁷Масаровко В.П. Анализ бюрократии... в ранних работах Карла Маркса. - Ростов Н/Д, 1985. - С. 40.

⁸Где и сколько управленцев // Известия. - 8 мая. - 1989. - №67.

V. RYBAKOVIENĖ

ASMENINIS APSISPRENDIMAS IR DOROVĖS STEREOTIPAI

Kalbant apie dorovinį žmogaus pasirinkimą, galima skirti du susijusius, bet kartu ir savarankiškus aspektus. Pirmiausia dorovė - tai žmogaus autentiško apsisprendimo sritis. Čia jos esmė. Be žmogaus vidinio apsisprendimo laisvės negali būti ir dorovinės atsakomybės: žmogus negali būti atsakingas už sprendimus ir veiksmus, kurie nuo jo nepriklauso. Individo dorovinį pasirinkimą bei apsisprendimą rodo ir tai, kad tose pačiose praktinėse situacijose skirtingi žmonės gali pasielgti skirtingai.

Tačiau dorovė - tai ne tik žmogaus asmeninio apsisprendimas, bet ir socialinis reiškinys, įvairios socialinio gyvenimo normos, teisingumo principai bei vertybės. Kitaip sakanči, tam tikra išorinė žmogaus atžvilgiu "medžiaga" sudaro asmeninio pasirinkimo bendrą sąlygą.

Savo ruožtu ši išorinė žmogaus atžvilgiu dorovė - gana sudėtingas socialinis reiškinys: tai įvairūs papročiai, paprotinio pobūdžio normos, žmonių grupių elgesio stereotipai, viešoji nuomonė. Kita vertus, dar yra ideologizuotos vertybės, socialinio teisingumo principai, visuomenei keliami tikslai: gerovė, laisvė, pažanga, socialinė tvarka ir t.t. Pirmuoju atveju konkreti, uesloginė žmonių veikla bei jos vertinimai tartum sutampa. Antruoju atveju susiduriame su principais kaip labai idealia sfera, kuria remdamiesi galime vertinti ir pačius papročius.

Tarp dorovės, kaip asmeninio apsisprendimo, ir dorovės, kaip "išorinio" žmogaus atžvilgiu reiškinio, egzistuoja pastovi įtampa, judėjimas: žmogus, individualiai rinkdamasis vertybes, daugiau ar mažiau atsisvelgia į socialinių normų sistemą ir šitaip savo elgesiu veikia ją.

Teorijos plotmėje tai pasireiškia kaip subjektyvizmo ir reliatyvizmo, iš vienos pusės, bei objektyvizmo ir absoliutizmo koncepcijų - iš kitos, priešštata. Vienu atveju pabrėžiama tai, kad iš faktų negalima kildinti vertinimų, kad filosofiniai tyrinėjimai neutralūs vertinimo atžvilgiu, kad vienintelis ir galutinis dorovės autoritetas yra tik konkretūs žmogus. Alternatyviniu požiriu - dorovės reikalavimai gali būti kildinami iš tam tikrų socialinio elgesio standartų, viešosios nuomonės, teorinių principų ir t.t. Kitaip sakanči, egzistuoja objektyvus, nuo žmogaus nepriklausomas dorovės sąvokų ir žmogaus elgesio kriterijus. Todėl filosofiniai tyrinėjimai, padedantys atrasti vieną ar kitą dorovinio elgesio kriterijų, nėra moraliskai neutralūs.

Mūsų epochos dorovinė situacija taip pat formuojama šių dviejų bent iš pirmo žvilgsnio priešingų tendencijų. Ši situacija atsispindi ir socialinėje filosofijoje bei etikoje. Žmogus, kaip dorovinio pasirinkimo kriterijus bei pradinis laukas, vienu ar kitu aspektu skelbiamas I. Kanto, XVIII a. anglų moralistų bei XIX a. utilitaristų

pažiorose, šiuolaikinėje emotyvinėje etikoje bei eg. istencializmo filosofijoje.

Tačiau jau keli šimtmečiai individualizmo rėgėtis su savo plusais ir minusais ardo šias vienareikšmes hierarchines struktūras, tradicines žmogaus valdmenų ir pareigų sistemas. Šis procesas individualizuoja žmogų, didina jo laisvo apsisprendimo galimybes.

Kaip prisimename, viduramžiais feodaltizmas buvo tipiškąs vienareikšmių socialinių normų bei religinių vertybių dominavimo atskiro žmogaus atžvilgiu pavyzdys. Čia nėra aplamai "gero" žmogaus ar aplamai "gero" veiksmo, o yra "feodalo", "būdžiauninko" ar "kunigo" gerumas ir pareiga. Suprantama, kad šiomis sąlygomis žmogaus asmeninio dorovinio apsisprendimo galimybės yra ribotos.

Kita vertus, mes esame įpėdiniai ir kurlame naujas, gerai integruotas dorovines struktūras. Tokių struktūrų pavyzdžiais gali būti primitivūs krikščionizmas, puritonizmas, demokratijos tradicijos, socializmo principai, tautos gerovė, totalitarinio mąstymo apraiškos. Kiekvienoje iš šių dorovių yra apibrėžti bendri doroviniai visuomenės tikslai, tam tikra taisyklių visuma, vertybių sąrašas. Atskirų dorovinių struktūrų tikslai, taisyklės ir vertybės skiriasi. Sakysim, konservatyvioji katalikybė paklusnumą autoritetams traktuoja kaip vertybę, o demokratinis socializmas patį nuolankumą laiko viena iš ydų. Puritonizmui taupumas yra didžiausia dorybė, o tingumas - didžiausia yda; tradiciniam aristokratizmui pasiturimas gyvenimas - dorybė ir t.t. Pavyzdžiui, šiandien žmogui gali iškilti socializmo ir taušškumo principų, socialinės evoliucijos ir labiau radikalių permainų priešstatos, kitos panašios problemos.

Didėjantis individualizmas, žmogiškojo apsisprendimo laisvė, iš vienos pusės, ir apibrėžtų vertybių, stereotipų egzistavimas - iš kitos, sudaro šiuolaikinio žmogaus dorovinę kokią. Susidaro galimybė pasirinkti tam tikrą dorovinių vertybių stereotipą arba būti laisvam šio pasirinkimo atžvilgiu, būti vienos iš šių dorovių "viduje" arba stovėti šalia jos.

Šią priešstatą galima paillustruoti dviem kraštuotais pavyzdžiais. Socializmo, kuris buvo kurtamas mūsų šalyje, sąlygomis dorovės svorio centras, bent jau iki paskutinio laikotarpio, iš žmogaus buvo perkeltas į moralinių lozungų ir normatyvinių reikalavimų sritį. Nuolat buvo akcentuojamos išorinės žmogaus atžvilgiu vertybės: pasiaukojimas socializmo idėjoms, lojalumas ir meilė socialistinei tėvynei ir pan. Tai šiandien vadiname stalinistine dorove. Priešstata jai gali būti egzistencialistinė mąstysena, kuri skelbia, kad gyvenimas pagal iš anksto žinomus stereotipus yra dorovinės atsakomybės atsisakymas, aklo tikėjimo aktas. Dorovinio veiksmo pasirinkimo šaltinį jie aptinka žmogaus prigimtyje: sąmoninga būtybė skiriasi nuo daikto savo laisve bei šios laisvės suvokimu.

Tačiau toks griežtas asmeninio apsisprendimo ir dorovės, kaip socialinio reiškinio, supriešinimas, vieno ar kito požorio absoliutinizmas neatsispindi visos jų tarpusavio santykių realybės. Ta įtampa, kuri egzistuoja tarp dorovės, kaip asmeninio apsisprendimo, ir socialinio gyvenimo normų bei principų, išreiškia pačių socialinių santykių prieštaringumą bei kintamumą. Todėl bet kurio kraštuotinio požorio absoliutizavimas prieštarauja tiek socialinei, tiek dorovinei praktikai.

Santykiai stabiliais visuomenės raidos laikotarpiais doroviniai reikalavimai dažnai kildinami iš nusistovėjusių socialinių normų, daugumos pripažintų socialinio teisingumo principų. Tačiau grįžtant senosioms socialinio gyvenimo formoms, suvry ir vienareikšmis dorovinis žodynas, apibrėžtų taisyklių ir pareigų sistema. Kartu

susidaro tarytum koks dorovinis vakuumas. Tuomet ir ima rasti įvairios reliatyvistinės koncepcijos, į pirmą vietą iškyla žmogus, jo prasmės problema. Arba: žmogaus autentiško pasirinkimo vertybių absorbuojimas į socialinių normų sistemą ir priešingai lengviau vyksta labiau atvirose, demokratinėse nei patriarchalinėse sustabarėjusiose ar mūsų laikų totalitarinėse visuomenėse. Senų, tradicinių patriarchalinių struktūrų trimas naujaisiais laikais, vis didėjanči individualaus apsisprendimo laisvė anaipat nereiškia, kad žmogus tampa visiškai laisvas "išorinės" dorovės atžvilgiu. Ir šiuolaikinėse visuomenėse egzistuoja įvairių socialinių grupių bei junginių (pagal profesijas, išsilavinimą, etninę priklausomybę) ir atitinkami įvairūs dorovinio elgesio stereotipai bei modeliai, pagal kuriuos orientuojami atskirų žmonių veiksmai. Net tais atvejais, kai žmogus tartum atsisako socialinio elgesio stereotipų ir remiasi vien savo autentiška prigimtimi, jis nėra pasmerktas doroviniam solipsizmui. "Prigimtinis" žmogus - taip pat socialinis žmogus. Iki savo autentiško pasirinkimo jis nėra "nuogas". Mūsų socialinė praeitis determinuoja tą dorovinį žodyną, kuriuo remdamiesi ir pasirenkame. Todėl kiekviena socialinio gyvenimo forma sukuria ir savo prigimties paveikslą, atskirų žmonių veiksmai. Net tais atvejais, kai žmogus tartum atsisako socialinio elgesio stereotipų ir remiasi vien savo autentiška prigimtimi, jis nėra pasmerktas doroviniam solipsizmui. "Prigimtinis" žmogus - taip pat socialinis žmogus. Iki savo autentiško pasirinkimo jis nėra "nuogas". Mūsų socialinė praeitis determinuoja tą dorovinį žodyną, kuriuo remdamiesi ir padarome savo pasirinkimą. Todėl kiekviena socialinio gyvenimo forma sukuria ir savo prigimties paveikslą.